

CSIKÓS GÁBOR

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 124–129.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.124-129

www.aetas.hu

Téeszneurózis. Miért? Hogyan?

Válasz Gyáni Gábornak, Magos Gergelynek és Kondorosy Csengének

„A kettős meghatározás nem mechanikusan érvényesül. A társadalmi tényezők annyira sűrűsödhetnek, hogy minimális veleszületett hajlam mellett is létrejön a jelenség. Ugyanígy az öröklött hajlam is lehet oly nagy feszültségű, hogy a jelenség létrejötte szempontjából kedvezőtlen társadalmi feltételeket áttörve is érvényesül.”

Mérei Ferenc¹

Az Aetas 2025. évi első, *Vita, emlékezet, politika* című számában három kolléga egy történelemszöveg részeként exponálta a kollektivizálás lehetséges pszichés hatásait tárgyaló írásom. Megvallom, meglepett a helyzet.² Korábban nemigen érzékeltem vitalégekört: tudtommal más magyar történész nem foglalkozik szisztematikusan a pszichotraumák társadalomtörténeti vetületeivel.³ Szögezzük le mindjárt az elején: ezt sajnálatos körülménynek tartom, hiszen az volna szerencsés, ha minél többen lépnénk be ebbe a térbe, és valóban pezsgő tudományos vita alakulna ki nemzetközileg is figyelemreméltó meglátásokkal. Attól tartok, Gyáni Gábor eljárása ezt a folyamatot nem segíti, sőt idézőjelektől és felkiáltójelektől hemzseggő, erősen normatív írása sok fiatal kutatót tart majd vissza attól, hogy a téma közelébe merészkedjen. Felmerül bennem ugyanakkor, hogy ha kollégáim társadalompatológiákkal kapcsolatos kérdésekben szeretnének cáfolni,⁴ akkor nem volna-e elegendő elolvasniuk munkáimat, majd azokat tüzetes kritika alá vonni.

¹ Mérei: *Társ és csoport*, 178.

² Meglepett az eljárás is: Magos Gergely és Kondorosy Csenge úgy interjúvoltak meg két pszichiátert, hogy alanyaiknak előzetesen csak Gyáni Gábor írását küldték meg, akik munkásságomat így az ő olvasatában ismerhették meg. Magos–Kondorosy: „...az *egyszeri pszichotrauma*”, 179. Furcsállom, hogy történeti kérdésben az orvosi szakterület képviselőitől vártak állásfoglalást. Emlékezzünk csak: nemrég mekkora felzúdulást váltott ki szakmai körökben, amikor egy közgazdász, egykori politikus sommázza Mohács okait! Lásd: C. Tóth et al: *Vitacikk helyett*, i. m.

³ Kovai Melinda doktori disszertációjában még elemzett körtörténeteket, monográfiájából viszont ezeket már kihagyta. Döntése legitím, hiszen a magyar pszich-tudományok társadalomtörténeti beágyazottsága sokféleképp tárgyalható, mint azt Kovai: *Lélektan és politika*, i. m.; Lászlófi: *The Technologies of Medical*, i. m.; Lafferton: *Hungarian Psychiatry*, i. m.; Papp: *Pszichoterapeuták a Kádár-korszakban*, i. m.; Kovács: *A lélek tudománya*, i. m. mutatja.

⁴ Felhívnam a figyelmet arra, hogy a vita során meginterjúvolt Tringer László pszichiátria tankönyve tartalmazza egyébként a következő megállapítást: „Juhász egy távol eső falu lakosságának vizsgálata alapján igazolta, hogy a hagyományos falusi életmód erőszakos szétzilálása (a termelőszővetkezetek létrehozása útján) a pszichiátriai megbetegedések számának egyértelmű szaporodását vonta maga után.” Tringer: *A pszichiátria tankönyve*, 71.

Gyáni Gábor „szembetűnően felszínes”⁵ olvasással vádol, indulatai azonban olyannyira elvakítják, hogy ezek a vádak végül az ő fejére hullanak vissza. Kritikájának lényegi pontja, hogy a neurózist ernyőfogalomként használom,⁶ amelyhez minden, a pszichopatológiához nem is kapcsolódó szakirodalmat odarendelek. Ily módon nehezményezi, hogy egy recenziómban a vidék mentális állapotáról Losonczi Ágnesnek egy pesti városnegyedre vonatkozó munkáját hivatkoztuk, „melyben még csak szó sem esik neurózisról”. Bírálóm azonban itt árnyékokkal harcol: idézett írásunkban⁷ Losonczinak nem ezt, hanem egy másik munkáját citáltuk. Ebben, a neurózisnak egyébként az 1980-as években külön kutatást is szentelő szociológus⁸ Zala megye példáján keresztül vizsgálja a társadalmi változások és az egészség kapcsolatát, a pszichés zavarokról szólva pedig megállapítja, hogy „napjainkra is érvényesen előtérre kerül Juhász Pál bizonyította ezt a tsz-neurózisnak ismert szimptomát”.⁹

És bár látható, hogy nincs semmiféle „csizma az asztalon”, a kérdés adott: miként lehet ezek után tudományos keretek között, tudományos kérdésekről vitázni? 2024 végén megjelent monográfiámban már összegeztem, amit a tárgyról tudok,¹⁰ de jelentek meg tanulmányaim nemzetközi kiadók által gondozott kötetekben is.¹¹ Noha közülük több Open Access hozzáférhető,¹² Gyáni Gábor ezek megismerése helyett inkább azt feltételezi, hogy „hallatlanul hanyag tudományos eljárásommal” képes vagyok „érdeklődő, de tájékozatlan olvasókat” megtéveszteni a pennsylvaniai, a berlini és frankfurti egyetemeken, a Cseh Akadémia keretében működő kutatócsoportokon és az EURHO konferencia résztvevőin át a Yale-ig.¹³ Valóban ez lenne a legplauzibilisebb magyarázat?

Ha azonban csak az általa idézett tanulmányomnál maradunk, akkor is egyértelműnek kell lennie, hogy annak célja nem a téeszneurózis szakirodalmi diskurzusának rekonstrukciója, hanem inkább egy kísérlet az alulról (vagy inkább belülről?) megírt társadalomtörténetre. A 2021-es tanulmány fő kérdése az, hogy a lipótmezei betegek elbeszéléseiben megjelenik-e a kollektivizálás traumája, láttak-e összefüggést tüneteik és az események között.¹⁴

⁵ Gyáni: *Téeszneurózis. Van?*, 171.

⁶ Gyáni: *Téeszneurózis. Van?*, 167.

⁷ Csikós – Ö. Kovács: *Elbeszélés és történeti magyarázat*, i. m. Írásunkat ugyan egy évvel későbbre datálta, de efféle pontatlanság bárkivel megeshet, és érdemben nem befolyásolja a tárgyalt kérdéseket.

⁸ A kutatás során megszólított, a csengersimai kutatásban részt vevő Veér András pszichiáter a nyolcvanas évek elején úgy látta, hogy a magyar neurózisadatok mintázatai eltérnek az amerikaiakétól. „Egyértelműen látni azt, hogy Magyarországon más életesemények okoznak neurózist. [...] Amit még el tudok mondani, az a falusi neurózis kérdése, ami ugyancsak társadalmi kérdés.” 20. Század Archívum és Kutatóműhely, Losonczi Ágnes gyűjtemény: *Neurológia és egészségügy kutatás*. 409_09_08_062 számú dokumentum, 31.

⁹ Losonczi: *Ártó-védő társadalom*, 287.

¹⁰ Csikós: *Beidegzetten lapul a vidék*, melyben Juhász Pál 14 munkáját tárgyaltam.

¹¹ A Routledge-nél jelent meg: Csikós – Horváth – Ö. Kovács: *Sovietization of Rural Hungary*, i. m. Csikós: *Judgement of God* a Transcript Verlag által kiadott kötetben kapott helyet egy frankfurti műhelykonferenciát követően. A Manchester University Press-nél megjelent könyv egyik esettanulmányában a pszichotraumára adott kortárs pszichiáteri beavatkozásokat elemeztem: Csikós: *Treating mutism*, i. m. A publikációt itt is éveken át tartó műhelyvita előzte meg.

¹² Mind Csikós: *Judgement of God*, mind a Csikós: *Treating mutism* hozzáférhető online.

¹³ Kutatásaim aktuális állása és gondolatmenetem követhető prezentációim alapján, melyek elérhetők itt: sote.academia.edu/CsikosGabor/Conference-Presentations

¹⁴ Mindez más történelmi traumáknál is magától értetődően vizsgálható. A Holokausztra vonatkozóan vizsgáltam, hogy a Lipótmezőre került betegek viselkedését mennyiben vezették le pszichés betegségből, vagy emelték be a külvilág eseményeit. Legalább két élettörténettel igazoltam, hogy a

A dinamika rendkívül izgalmas. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy trauma kimondása vagy elhallgatása nemcsak arról informál, hogy az áldozat miként értelmezi a vele való történeteket, hanem visszahat a diagnosztikai folyamatra is.¹⁵ Mivel az elmeorvosok az 1960-as évek elején nem teszttek vagy élettani vizsgálatok segítségével diagnosztizáltak, hanem főként a beteg (illetve a rokonok) elbeszéléseit, valamint azok valóságához való viszonyát¹⁶ értékelték, fontos kérdés, miként látták ők a kollektivizálás helyét a patogenezisben. Állami, ráadásul egy goffmanni totális intézmény¹⁷ alkalmazottjaitól talán a tévesítés jelentéktelenítését várnánk, ám a helyzet ennél összetettebb. Igaz ugyan, hogy az erőszak jelentette trauma mindig kívül maradt értelmezési keretükön, ám némelykor éppen ezek a lipótmezei orvosok kínálták magyarázatul rosszul verbalizáló betegek számára a nagyüzemi struktúrát mint a pszichés zavar egy forrását.¹⁸

A betegkartonban megjelenő makrotársadalmi változások kutatása új irány a történetírásban:¹⁹ még az is remélhető, hogy a pszichohistória²⁰ módszertani elakadásai után éppen így lesz majd integrálható a pszichológiai és a történeti tudás.²¹ Gyáni Gábor mostani írásában azonban nem érzekelt nyitottságot az esetleges újító megközelítések iránt, sőt szomorúan tapasztaltam, hogy míg az 1980-as években küldetésének érezte, hogy tágítsa a magyar történetírásnak akkoriban politikatörténetre szűkült fókuszát, a 2020-as évekre olyan „kapuórré” vált, akik ellen annak idején lázadt.

A neurózis nemcsak mint megéléstörténet, hanem mint diszkurzív mintázat is tanulságos. Vizsgálható, hogy egyes pszichés zavarok miként válnak a tudományos (vagy köznap) diskurzus részévé. A társadalmi hatások vizsgálatára, mint azt bírálóm helyesen megállapítja, valóban alkalmasabbak a neurózishoz sorolt kórképek.²² Ezért is használom őket úgy,

beteg megélései pontosabb politikai helyzetértékelést jelentettek, mint az orvosi interpretáció. Csikós: *A megváltozott politikai*, i. m.

¹⁵ Konzensus van napjaink társadalomtörténései között abban, hogy jelen tudásunkat nem vetíthetjük vissza a múltba. Kovai: *Politika, hatalom*, 10.: „Az 1970-es évek kutatói azt mondhatnák, hogy 'beteg van, de hiteles forrás nincsen orvos nélkül', a kétezres évek kutatói pedig azt, hogy 'hiteles forrás lehet, de beteg nincsen orvos nélkül'”. Egyéb módszertani kihívásokról: Antić: *Therapeutic Fascism*, 30–62. Orvos–beteg interakció elemzése mint történelmi feladat: Kövér: *Hysteriától a tébolyodottságig*, 86.

¹⁶ Míg a depresszió az egyénnek a valóságához való attitűdjén keresztül érthető meg, addig a skizofrénia és a pszichózis magának a valóság felfogásának a zavara. További fontos adalék, hogy Nyíró Gyula mindkét kórkép esetében elismerte a pszichotraumának mint lehetséges patogén tényezőnek a szerepét is. Nyíró: *Psichiatria*, 593.

¹⁷ Lásd: Goffman: *Asylums*, i. m.

¹⁸ Csikós: *Judgement of God*, i. m.

¹⁹ Pisztor Ferenc és Frank Tibor 1970–1980-as évekbeli munkái után a hazai érdeklődés alábbhagyott, majd úttörő kísérlettel jelentkezett: Kovai: *Politika, hatalom*, i. m. Nemzetközi példák: Antić: *Therapeutic Fascism*, i. m.; Karge: *Der Charme der Schizophrenie*, i. m.; Le Bonhomme: *Le patient dit*, i. m.

²⁰ Lásd például: von Plato: *Történelem és pszichológia*, i. m.; Botond: *Pszichohistória*, i. m. Éles kritika: Lukács: *A történetírás jövője*, 41–42.; egyéb útkeresési irány: Hunyady: *Történelem és pszichológia*, i. m.

²¹ Lásd az empátia és a „történeti empátia” kapcsolatát tárgyaló, a történelemoktatást a mentális egészség támogatására használó pedagógiai törekvéseket: Bartelds et al.: *Students' and teachers' beliefs*, i. m.

²² Bár rögtön hozzá is tennem, hogy vannak kísérletek a súlyosabb zavaroknak a társadalmi viszonyrendszerben való értelmezésére is. Lukács György elidegenedés koncepciójával magyarázta például a skizofréniát. Gabel: *False Consciousness*, 260. Egy jugoszláv kontextust vizsgáló kötet pedig azt

mint történelmi fogalmakat: történészként azzal dolgozom ugyanis, amiről a források beszélnek, az egyes társadalmi jelenségeket történetiségükben értelmezem.²³ A kritikai pszichológia,²⁴ illetve a kritikai szociológia²⁵ egyaránt azt képviselik, hogy a különböző pszichés zavarok mint orvosi fogalmak egyúttal társadalomkritika eszközei is lehetnek. A történeti kutatások viszont kevésbé figyeltek fel a benne rejlő potenciálra, holott a korabeli diskurzus általában 1) rámutat valamilyen diszfunkcióra az emberi együttélésben; 2) tárgyalja ennek egyéni és társadalmi okait; 3) megoldást kínál, mely vagy a társadalomra (patogén kapitalizmus/szocializmus) vagy az egyénre (Foucault-i governmentális) helyezi a nagyobb felelősséget. Valóságos kincsesbánya ez a társadalomtörténészeknek! Ha a paraszti társadalom 19. és 20. századi történetét nézzük, szerteágazó magyarázatokat találunk neurózisukra. Azért idegesek a parasztok, mert a falu zártsága és az egymás közti házasodás következményeként „degeneráltak” lettek? Azért, mert a társadalmi viszonyok nem engedik vágyaik kielégítését, és kényszercelemekedetekbe kergetik őket? Azért, mert „megfertőzi” őket a modernitás, a városi kultúra? Vagy azért, mert rosszul alkalmazkodnak a modern viszonyokhoz?²⁶

Bár vitapartnereim nem annyira folyamatban, mint inkább dichotómiákban értelmezik a kérdést,²⁷ én úgy látom, hogy a termelőszövetkezetek erőszakos genezisén kívül figyelembe kell venni a gyors struktúraváltozást, megannyi (kényszer)mobilitási helyzetet, családi dilemmát is. A téeszneurózis ebben a keretben tehát nem pusztán egy egyszeri trauma következményeként érdekes,²⁸ ahogy terminusának használata sem a medicina szempontjából releváns,²⁹ hanem azt mutatja, hogy az orvosi fogalmak (és a velük kölcsönzött tekintély) révén is elbeszélhetők voltak a falusi életvilágokban érzékelt anomáliák. A neurózis így lesz a hatvanas évek elején a radikális változás, a hetvenes években pedig a növekvő társadalmi különbségek szimptomájává.³⁰ És persze válik egyúttal vitathatóvá is, mind politikai, mind szakmai alapon. A biomedikális pszichiátria vádja az, hogy a társadalmi faktorok beemelése túlfeszíti a tudomány illetékességét. Az elméleti vitákon túl ennek gyakorlati következménye is van: minden segítő szakembernek számot kell vetnie, mennyiben koncentrálnak csak a hozzáforduló egyénre, vagy veszi figyelembe a nagyobb társas rendszerek hatásait.

tárta fel, hogy a neuróziát városi betegségnek tartván az orvosok falusi pácienseiknek gyakrabban adtak pszichotikus kórképeket. Karge: *Der Charme der Schizophrenie*, 107–118.

²³ Meglepő, hogy ezt éppen a dekonstrukció hazai doyenje nem érzékeli, és igencsak zavaros módon olvassa fejemre napjaink pszichopatológiai felfogását. Csak néhány tévedés: összemossa például a neurózis (állapot), a neuroticizmus (személyiségjegye) és a neurotikus (jelző) fogalmakat. A perfekcionizmusra vagy a poszttraumás stresszavarra (melyet tévesen PTS-ként jelöl) gyógyszeres kezelést javasolni pszichoterápia helyett felelőtlenység egy a gyógyszerabúzus terheit régóta nyögő országban. Gyáni: *Téeszneurózis. Van?*, 171. Kondorosy Csenge pedig neurológiai skáláról kérdezi a pszichiátereket, neurózis-skála helyett. Magos–Kondorosy: „...az egyszeri pszichotrauma”, 177.

²⁴ Csányi et al: *Kritikai pszichológia*, i. m.

²⁵ Sík: *A szenvedés határállapotai*, i. m.

²⁶ Ezekről a kérdésekről: Csikós: *Beidegzetten lapul a vidék*, 28–71., 145–182.

²⁷ Magos–Kondorosy: „...az egyszeri pszichotrauma”, 178.

²⁸ Bár ezen egyszeri traumák hosszú távú hatásaira, sőt generációs továbbadására is találunk érveket: Bakó–Zana: *A transzgenerációs trauma*, i. m.

²⁹ Különösen, hogy az oki eredetű neurózisklasszifikáció akkoriban már nem volt mainstream a pszichiátriában.

³⁰ Csikós: *Beidegzetten lapul a vidék*, 172.

A cikkem elején szereplő Mérei idézet szerint ugyanis vannak olyan helyzetek, amikor a pszichopatológiákra a külvilág igenis evokatívabb erővel bír.³¹ Gyáni Gábor bírálata során viszont mintha kevésbé vennék figyelembe az emberek társadalmi eredetű szenvedéseit. Nem világos számomra, hogy pontosan mit kíván képviselni a kollektivizálás során elszenvedett veszteségekkel, illetve az azokból fakadó mentális következményekkel, a szovjetizált vidék boldogulási lehetőségeivel kapcsolatban. Szívesen vennék tehát egy világosabb állásfoglalást, hiszen a kutatás lényegét a közös igazságkeresésben látom.³² A magam részéről ehhez megéléstörténetekkel, illetve a téeszneurózis diskurzusának re-, illetve dekonstrukciójával járultam hozzá. Eredményeimet természetesen illetheti kritika, de a párbeszéd csak akkor marad tudományos, ha azt kölcsönös tisztelet jellemzi, és a bírálat nem a személyre, hanem a lehető legpontosabban értelmezett állításaira irányul.

BIBLIOGRÁFIA

- Antić, Ana: *Therapeutic Fascism. Experiencing the Violence of the Nazi New Order*. Oxford: Oxford University Press, 2017. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198784586.001.0001>
- Bakó Tihamér – Zana Katalin: *A transzgenerációs trauma és terápiája. A transzgenerációs atmoszféra*. Budapest: Medicina, 2020.
- Bartelds, H., Savenije, G. M., & van Bostel, C.: *Students' and teachers' beliefs about historical empathy in secondary history education*. *Theory & Research in Social Education*, vol. 48. (2020) No. 4. 529–551. <https://doi.org/10.1080/00933104.2020.1808131>
- Bezsenyi Tamás: *Puritán enteriőrök és nagyvilági liftek*. *Sic Itur ad Astra*, 65. sz. (2016) 331–338.
- Botond Ágnes: *Pszichohistória*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris Kiadó, 539–566.
- Csányi Gergely – Fehér Tibor – Máriási Dóra: *Kritikai pszichológia. Lélek és kapitalizmus*. *Fordulat* 31. sz. (2022) 7–61.
- C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Nógrády Árpád – Pálosfalvi Tamás – Varga Szabolcs: *Vitacikk helyett. Élet és Irodalom*, 79. évf. (2025) 4. sz. 2.
- Csikós Gábor – Ö. Kovács József: *Elbeszélés és történeti magyarázat: „Magyar agrárcsoda” és a források vétőjoga*. *Archivnet*, 21. évf. (2021) 4–5. sz.
- Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (eds.): *The Sovietization of Rural Hungary, 1945–1980: Subjugation in the Name of Equality*. London: Routledge, 2023. <https://doi.org/10.4324/9781003305781>
- Csikós Gábor: *Judgement of God, Inadequate Adaptation, or Simply Menopause?: Collectivization Traumas behind Psychiatric Diagnoses in Hungary (1959–1961)*. In: Andresen, Sabine – Mandry, Christof – Reisinger, Doris (eds.): *Narrativity and Violence. Conceptual, Ethical and Methodological Challenges*. Bielefeld: Transcript Verlag, 113–138. <https://doi.org/10.1515/9783839471579-006>
- Csikós Gábor: *„A megváltozott politikai helyzetet nem tudja helyesen felfogni.”: Zsidónak minősített betegek Lipótmezőn a magyarországi holokauszt idején (1944–1945)*. *Korall*, 95. sz. (2023) 5–22.
- Csikós, Gábor: *Treating mutism in Hungarian child psychiatry, 1957–60*. In: Gahlen, Gundula – Voelker, Henriette – Hess, Volker – Scarfone, Marianna (eds.): *Doing psychiatry in postwar Europe. Practices, routines and experiences*. Manchester: Manchester University Press, 2024. 186–210. <https://doi.org/10.7765/9781526173485.00014>

³¹ A problémát – sok más egyéb kutatást nehezítő tényező mellett – a Gyáni Gábor által idézett tanulmányom 346. oldalán is tematizáltam: „...pszichés problémák sosem egyetlen okra vezethetők vissza: [...] a személyiségdinamika és a társadalomdinamika metszéspontjában találhatók.”

³² Főleg, hogy a téeszítés pszichés hatásainak vizsgálata régóta artikulált kutatási feladat: Harmat: *Új szociálpszichológia felé?*, i. m.; Valuch Tibor könyvéről írt recenziójában: Bezsenyi: *Puritán enteriőrök*, 333.

- Csikós Gábor: *„Beidegzetten lapul a vidék”: A falusi Magyarország lelki zavarai és észleletük a modern korban.* Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2024.
- Gabel, Joseph: *False Consciousness. An Essay on Reification.* New York: Harper & Row Publishers, 1975.
- Goffman, Erving: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* New York: Anchor, 1961.
- Gyáni Gábor: *Téeszneurózis. Van? Nincs?* Aetas, 40. évf. (2025) 1. sz. 166–172.
- Harmat Pál: *Új szociálpszichológia felé?* Magyar Füzetek 14–15. Párizs, 1984. 237–241.
- Hunyady György: *Történelem és pszichológia: folytatódó diskurzus.* In: Uó (vál.): *Szociálpszichológia történelemtanárokknak.* ÖNKONET, Budapest. ÖNKONET, 2002. 434–447.
- Karge, Heike: *Der Charme der Schizophrenie. Psychiatrie, Krieg und Gesellschaft im kroatisch-serbischen Raum.* Oldenbourg; De Gruyter, 2021.
- Kovács Janka: *A lélek tudománya – Diszciplinárizálódás, medikalizáció és tudásterjesztés Magyarországon (1770–1830).* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2024.
- Kovai Melinda: *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain.* PhD-értekezés, PTE PDI Elméleti Pszichoanalízis PhD-program, 2010.
- Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2016.
- Kóvér György: *Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete.* Korall, 21–22. sz. (2005) 59–96.
- Lászlófi, Viola: *Doctors into Agents: The Technologies of Medical Knowledge and Social Control in State Socialist Hungary.* Hungarian Historical Review, vol. 10. (2021) No. 2. 328–356. <https://doi.org/10.38145/2021.2.328>
- Lafferton, Emese: *Hungarian Psychiatry, Society and Politics in the Long Nineteenth Century.* Cham: Palgrave Macmillan, 2022. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-85706-6>
- Le Bonhomme, Fanny: *Le patient dit «qu'il ne peut pas penser de manière marxiste».* Genèses, vol. 126. (2022) No. 1. 34–55. <https://doi.org/10.3917/gen.126.0034>
- Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.
- Lukacs, John: *A történetírás jövője.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 2012.
- Magos Gergely – Kondorosy Csenge: *„...az egyszerű pszichotrauma az embereknél 'petite chose', kis dolog.”* Interjú prof. Tringer Lászlóval és prof. Bitter Istvánnal. Aetas, 40. évf. (2025) 1. sz. 173–181.
- Mérei Ferenc: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikai szociálpszichológia köréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. [1946]
- Nyíró Gyula: *Psychiatria.* Budapest: Medicina Könyvkiadó, 1962.
- Papp Barbara: *Pszichoterapeuták a Kádár-korszakban: Élettörténet és pszichoterápia.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2023. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-964-4>
- von Plato, Alexander: *Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis. Problémavázlat és szakirodalmi áttekintés.* Korall, 21–22. sz. (2005) 12–45.
- Sik Domonkos: *A szenvedés határállapotai: Egy kritikai hálózatelmélet vázlat.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2018.
- Tringer László: *A pszichiátria tankönyve.* Budapest: Semmelweis Kiadó, 2010.